

„POLGÁRISODÁS A MÍVELTSÉG MAGASABB FOKÁN” – EÖTVÖS JÓZSEF INTEGRÁCIÓS GONDOLATA

PETRASOVSKY ANNA*

Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében fejtette ki az államról, az államban élő polgárok és az állami közhatalom, valamint az egyes nemzetek egymás közötti viszonyáról vallott nézeteit. A polgárosodás eszméjét és annak kialakulását összeurópai kontextusban vizsgálja, és megállapítja, hogy annak legfőbb gyökere a keresztény civilizációban lelhető fel. Innen indulnak ki az egyéni szabadság, az egyenlőség eszméi, amelyek továbbgondolása a nemzetek egyenjogúságának elismeréséhez vezetnek. Az individuum, legyen az természetes személyként maga az ember vagy éppenséggel önálló entitásként egy nemzet, önmagában, másoktól izoláltan nem fejlődhet kellő mértékben. Minden haladás, így a polgári haladás is Eötvös szerint kölcsönös együttműködést feltételez, ami az ember társas természetéből következik. Amíg az egyes polgár személyes szabadságát legbiztosabb módon az állam képes biztosítani, ugyanilyen módon az egyes nemzetek saját önrendelkezését, szabad fejlődését leginkább az egyéni szabadság közösségi megélése garantálhatja, melynek keretét Eötvös az európai nemzetek szélesebb körű összefogásában látja. Számára az egyéni szabadság, a nemzeti önrendelkezés nem áll ellentétben az összefogással, egy nagyobb egységbe való tömörüléssel, legyen az állam vagy államok szövetsége.

Kulcsszavak: Eötvös József államfelfogása, egyéni szabadság, egyenlőség, keresztény civilizáció, polgári haladás, nemzeti önrendelkezés, integráció, államszövetségek, központosítás, önkormányzatiság.

At the bicentenary of the birth of József Eötvös it is important to commemorate not only his literary work and political activity, but also his writings in political science. His speciality, both as a politician and as a statesman, lies in the fact that he was a real state philosopher and scholar. In his two volume work under the title *„Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat“* (Pest, 1851–1854, German editions at Vienna and Leipzig the same year) he scrutinizes the influence of three ideas, namely: liberty, equality and nationality on the development of modern state. In this context he analyses the process of civilization starting from the ancient times to his own ages. Eötvös claims that the ruling ideas in question are inherent to Christianity, the individual freedom and equality has become universal principle due to it. Furthermore these ideas have led to equality of all nations. He emphasizes that the human civilization in all spheres is characterized by progression and the main starting point of it can be found in the individual freedom. Eötvös believes that the direction of the development of civil society due to the national self-determination, eventually will lead to association of European nations. In Eötvös' view only free and autonomous nations could create associations among each other and this would be the next step towards the peace in Europe.

Keywords: state conception of József Eötvös, idea of individual freedom and equality, Christian civilization, civilian progress, national sovereignty, integration, alliance of states, centralization, local governance.

1. Bevezetés

Eötvös József (1813–1871) születésének kétszázadik évfordulóján nem csak kiváló irodalmi tevékenységről és a magyar politikai közéletben betöltött meghatározó szerepvállalásá-

---

* Dr. PETRASOVSKY ANNA
egyetemi docens
Miskolci Egyetem ÁJK, Jogtörténeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
jogpetra@uni-miskolc.hu

ról illik megemlékezni, hanem – immáron kétszáz év távlatából – államtudományi munkásságát is érdemes felidézni.

Sokoldalú és gazdag életművéből fakadó, polihisztorokra jellemző világkép mutatkozik meg abban az állambölcseleti műben, amellyel méltán nyerte el „A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát”.¹ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című², két kötetben (első kötet 1851-ben Bécsben, a második 1854-ben Pesten³) megjelent államtudományi értekezése alapján méltán nevezhetjük Eötvös Józsefet valódi állambölcse-lőnek. E művében az államról vallott nézetei mindazon tapasztalatok összegzéseként jelen-nek meg, melyeket reformpolitikusként, majd az Európán végigsöprő forradalmi változások idején államférfiként megélt.

Az *Uralkodó eszméket* Eötvös maga is élete fő művének tekintette, melynek megírására 1837 óta módszeresen készült.⁴ Nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint hogy az európai civilizációra ható legfontosabb társadalomfilozófiai irányzatok, államtudományi munkák összefoglalása mellett felvázolja az általa ideálisnak tartott polgári jogrendszer alapelveit.⁵

Rendkívül nagy ívű az általa áttanulmányozott irodalom: az ókori görög–római szerzők-től kezdve a keresztény egyházatyákon át a modern természetjog szinte valamennyi gon-dolkodójának műveit megtaláljuk forrásai között. A francia, skót/angol, valamint a német felvilágosodás filozófusainak munkái éppúgy hivatkozási alapot képeznek, mint a liberális történetírók, valamint a korai szocialisták és kommunisták művei.

Igen széles körű olvasottságán túl közéleti tapasztalatai is hatással voltak nézeteire. A reformkor polgári átalakulásának előkészítésében jelentős szerepet vállalt a(z) – országgyű-lésben ellenzéki pozícióba kényszerült – *centralisták*-nak nevezett csoport élén, melynek tagjai között olyan neves államtudománnyal és politikaelmélettel foglalkozó személyiségek voltak, mint Szalay László, Trefort Ágoston, Lukács Móric, Csengery Antal, Kemény Zsigmond.⁶ A csoport által megfogalmazott programot Eötvös az 1846-ban a *Pesti Hírlap*-ban publikált *Reform* című művében fejtette ki, melyben az „államszervezet, a politikai intézményrendszer gyökeres polgári átalakulását, a polgári parlamentarizmus, a felelős kormány, a népképviselőten alapuló törvényhozás által ellenőrzött végrehajtó hatalom, a valódi helyhatósági önkormányzatok és a „civil társadalom” önszerveződésének követel-ményét” taglalta.⁷ Mindezek szervesen hozzájárultak ahhoz a polgári állameszméhez, me-lyet Eötvös államelméleti művében felvázol.

Amíg azonban a *Reform*ban Eötvös kifejezetten a magyar társadalom problémáit és az azokra adott – intézményi átalakításokban megnyilvánuló – válaszait fogalmazza meg, ad-dig az *Uralkodó eszmék*ben már „általános érvényű megállapításokat, következtetéseket”⁸

¹ *Magyar életrajzi lexikon*, Főszerkesztő: KENYERES Ágnes, I. kötet A–K, Harmadik, változatlan kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. (a továbbiakban: Magyar életrajzi lexikon) 431.

² *Eötvös József művei*, EÖTVÖS József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II. Magyar Helikon Kiadó, 1981.

³ BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Tanulmányok, esszék, Csokonai História Könyvek (Sorozatszerkesztők: L. NAGY Zsuzsa, és BARTA János), Csokonai Kiadó Kft., Debrecen, 1996, 56.

⁴ BÉNYEI: i. m. 55–56.

⁵ BÉNYEI: i. m. 41.

⁶ KATUS László: *A modern Magyarország születése*, Magyarország története 1711–1914, Pécsi Törté-nettudományért Kulturális Egyesület, Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 212.

⁷ KATUS: i. m. 212.

⁸ BÉNYEI: i. m. 55.

olvashatunk, „a polgárisodás kérdését már egyetemes távlatokban”,⁹ összeurópai viszonylatban”¹⁰ vizsgálja.

Az *Uralkodó eszmékben* kijelenti, hogy „polgárisodásunknak Nyugat-Európában való kifejlődését nyomozzuk”,¹¹ ami arra utal, hogy az 1837-ben megfogalmazott eredeti terve a keresztény civilizáció fejlődéstörténetének megírását tűzte ki célul. Az ehhez végzett előtanulmányait azonban végül állambölcseleti művéhez használta fel.¹² Ennek megfelelően a polgárisodás folyamatához történeti szempontból közelít. A legkorábbi történelmi eseményektől kezdve tárja fel azokat az eszmei áramlatokat, amelyek a saját korára kialakult polgári társadalomhoz vezettek. Eötvös szerint a polgárisodás folyamata nem a 19. században vette kezdetét, hanem már attól a pillanattól fogva tetten érhető, ahogy az „önállóság utáni általános törekvés”, a „szabadság utáni vágy”¹³ az egyes emberben megfogalmazódott. „Attól a pillanattól kezdve, midőn a római birodalom bukásával az ószerű állam feloszlott [...] az egyéni önállóság [...] úgyszólván a tiszta ész követelésévé vált.”¹⁴ „A jelen társadalom kezdete általános küzdelme mindenkinek a teljes önállóságért”, „az önállóságra törekvés szolgált valamennyi európai állam fejlődésének alapjául”¹⁵ – fogalmaz.

2. A „keresztény polgárisodás” eszméi

Minden eszme csak akkor válik az államra nézve fontossá, ha általánossá lesz. Az *egyéni szabadság eszméje* a kereszténységgel együtt vált egyetemessé, ezért beszél Eötvös művében végig „keresztény polgárisodás”-ról. „Az *egyenlőség eszméjének* praktikus fontossága” szintén a kereszténység fellépésének tudható be, az egyenlőség ugyanis a keresztény hit lényegéhez tartozik. Meglátása szerint a *nemzetiség* fogalma ugyan nem áll közvetlen kapcsolatban a szabadság és egyenlőség alapelveivel, sőt egyenesen ellentétben áll a keresztény hit azon tételével, amely az emberi nem egyetemlegességét hirdeti. Közvetve mégis a kereszténység hatásának kell tekintetni a nemzetiség eszméjét, mivel az *egyéni szabadság* és az emberi *egyenlőség* elvei szükségképpen minden nemzet egyenjogúságához vezetnek. Az első egyházatyák – elismerve a népek közötti különbség létezését – az egyház feladatát nem abban látták, hogy e különbözőségeket megszüntesse, hanem abban, hogy a nemzeteket a keresztény közösségen belül egyesítse, „az egyház kebelében valósítsa a népek általános egyenjogúságát”. „Korunk uralkodó eszméi tehát egészen a keresztény polgárisodás tulajdona.” – vallja Eötvös.¹⁶

3. A polgárisodás folyamata – a haladás – integráció

Eötvös a polgárisodást olyan történelmi folyamatként írja le, amely az emberiség legkezdtelegesebb civilizációs törekvése óta jelen van. Az „emberiség szellemileg, mint testileg folytonos mozgásban van”, „az emberi szellem, amennyire munkássága nyomait a történe-

⁹ BÉNYEI: i. m. 41.

¹⁰ SÖTÉR István: Eötvös József és az uralkodó eszmék, in: *Eötvös József művei*, EÖTVÖS József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I. kötet, Magyar Helikon Kiadó, 1981. 6.

¹¹ EÖTVÖS: *Uralkodó eszmék* I. ..., 182.

¹² BÉNYEI: i. m. 56.

¹³ EÖTVÖS: *Uralkodó eszmék* I. ..., 191.

¹⁴ EÖTVÖS: *Uralkodó eszmék* I. ..., 192.

¹⁵ EÖTVÖS: *Uralkodó eszmék* I. ..., 189.

¹⁶ EÖTVÖS: *Uralkodó eszmék* II. ..., 22–23. és 25.

tekben követhetjük, majd minden irányban előhalad”.¹⁷ A haladást az emberiség legnagyobb szükségletének és legfőbb jellemvonásának tekinti: „mely az embert készíti, hogy szünet nélkül előre törekedjék”.¹⁸ Ennek legfőbb okát pedig az egyéni szabadságban véli felfedezni: az élenkebb fejlődést a műveltség terén „csak az egyéni szabadságnak köszönhetjük,” „az összes történetben a műveltség, tevékenység, a haladás csak addig terjed, ameddig a szabadság”.¹⁹

Eötvös szerint a haladás – s ezt éppen az Európában dúló forradalmak káros következményei bizonyítják – csak akkor tartós, ha lépésről lépésre történik: „az emberi fejlődés törvényét a polgárisodásban lassú előhaladásban találjuk föl.”²⁰ De e lassú, megfontolt haladás nem egyenlő a tespedéssel, mivel a „haladást mindig csak a különböző erők és eszmék” harca hozza létre, s minél erőteljesebb az ellentétes eszmék ütköztetése, annál jelentősebb a haladás mértéke. Ez azonban nem jelent forradalmi káoszba torkollást, mivel az erőszak a haladást lehetővé tévő szabadság ellen ható erő.²¹

A polgári haladást meghatározó fokmérőnek Eötvös az *emberi méltóság* elismerését tekinti, mely az *egyenlőség elvének* szükségszerű következménye: „Minél nagyobb az ember hatalma a fizikai világ fölött; minél többen emelkedtek műveltségre, minél inkább tiszteletben tartják az emberi méltóságot: annál nagyobb a műveltség előhaladása.”²² Mivel minden haladás az egyes eszmék kölcsönhatásának eredménye, ezért a polgári haladás is csak akkor lehetséges, ha különböző egyéniségek, nemzetek állnak egymással kölcsönhatásban. Az elszigetelt népek kivétel nélkül a polgárosodás legalacsonyabb fokán ragadtak.²³ Az izoláltság ugyanis ellenkezik az ember alaptermészetével: az ember alapvetően társas lény, s az egyesülési vágy kezdettől fogva ott munkálkodik minden emberben. Az ember társas állapota, „az emberi természet első szükségai közé tartozik”.²⁴ Az emberiségnek ez a természetében rejlő vágya tágabb körben is érvényesül: „Mint hajdan egyes családok apró népességeket, s ezek államot alkottak, úgy ma a népek és államok érzik mindinkább az egyesülés szükségét”²⁵ – fogalmaz Eötvös.

A polgári haladás *irányát* mindig az uralkodó eszmék határozzák meg, *mértéke* pedig annak szükségességétől függ. A különböző egyének, közösségek, nemzetek kölcsönös érintkezése újabb és újabb szükségleteket támaszt, és magának a polgárosodásnak az előrehaladottabb állapota tovább növeli a szükségleteket, igényeket.²⁶ A *szabadság eszméje* minden emberrel veleszületett. Az *egyenlőség eszméje* pedig nem más, mint ezen velünk született vágy kiteljesítésének *eszköze*, ami arra irányul, hogy mindenki egyforma mértékben jusson a szabadság élvezetéhez. Az egyenlőség eszméje vezet el bennünket arra a felismerésre, hogy a nemzetiség eszméjének értelmét az egyéni szabadság elvének az egész népekre történő alkalmazásában keressük. Minden nép ezen elv nevében törekszik megvalósítani szabadságát.²⁷ A *nemzeti önrendelkezés* valójában tehát nem más, mint az egyéni

¹⁷ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 454. és 459.

¹⁸ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék I. ..., 129.

¹⁹ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék I. ..., 197.

²⁰ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 473.

²¹ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 485.

²² EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 462.

²³ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 485.

²⁴ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék I. ..., 130.

²⁵ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék I. ..., 141.

²⁶ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 497. és 503.

²⁷ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék I. ..., 60.

szabadság közösségi érzése. A polgári fejlődést bizonyos igények iránti szükségérzet lendíti előre. Ily szükséglet eredményeként jött létre az állam mint az egyén szabadságának elsőleges garanciája.²⁸ A polgárosodás magasabb foka viszont mindig nagyobb közösségek alakulását is maga után vonja. A műveltség emelkedésével növekszik a társadalom terjedelme, szélesebb körű szövetségek igénye lép fel, s a kölcsönös védelem, a közös érdekek is az egyes népek közötti közeledést eredményezi. Egészen nyers, műveletlen népek esetében csak kisebb szövetségekkel találkozunk, a valódi államok megjelenése a polgárosodás magasabb szintjének köszönhető.²⁹ Eötvös egyetért azokkal, akik „a szövetségi rendszerben látják a legjobb eszközt a függetlenség megővására.”³⁰

Európa önállóságát népei polgárosodásának szabad fejlődését Eötvös a korabeli viszonyok figyelembevételével attól teszi függővé, hogy mennyire képesek az egyes népek, nemzetek nagyobb államokba tömörülni.³¹ Ebben a tekintetben előre vetíti egy európai államszövetség létrejöttének lehetőségét is, amikor így fogalmaz: „Ha Nyugat-Európa különböző államainak jelen állását vizsgáljuk: oly sok elemet találunk, miből szilárd szövetség kötelékei nőhetik ki egykor magukat.”³² Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy minden szövetségi rendszer feltételektől függ, melyek szerint a következők: eszmerokonság a legfontosabb viszonyok tekintetében, érdekközösség és közös cél. Ezek azok a kötelékek, amelyek egy szilárd szövetség kohézióját képesek megteremteni, s csak e feltételek folyamatos fennállása garantálhatja annak tartósságát. Európa népeiről megállapítja, hogy polgárosodásuk tekintetében a legfontosabb viszonyok és fogalmak nem mutatnak jelentős eltérést. Az érdekközösség leginkább a szabad kereskedelem elvében nyilvánul meg előtte. A közös cél kirajzolódását sem tartja oly távolinak, hogy feltevése utópiának tűnjék, bár utal arra, hogy ebben a tekintetben Európa népeinek még sok akadályt kell leküzdeniük.³³

Eötvös azon a véleményen van, hogy a nagyobb államok, államszövetségek létét nem veszélyezteti az, ha a polgárokat nagyobb mértékű egyéni szabadsággal ruházzák fel,³⁴ mely megállapítás kiindulópontja azoknak az elveknek, amelyek mentén egy ilyen államszövetség felépíthető. Ebben a tekintetben azonban ugyanazon elvek alkalmazását javasolja, melyeket az államra nézve állapított meg.

4. Központosítás és önkormányzás elve

„Csak azok az államintézmények lehetnek tartósak, amelyek a haladás érintett törvényeivel megegyeznek”, amelyek akadályozzák e törvények érvényesülését, nevezetesen az egyéni szabadságát és érintkezését, előbb-utóbb tarthatatlanná válnak. Következésképp szükség van az állami és magánszféra elhatárolására, s a nagyobb közösségek tekintetében pedig az önkormányzati elv bizonyos körön belüli alkalmazására, anélkül, hogy az állam és az egyéni szabadság megsemmisítésére sor kerülhetne.³⁵ Az egyéni szabadság biztosítására ugyanis kizárólag az állam képes. Az egyesek anyagi és szellemi javainak garantálása valamennyi állam fő feladata, s ahhoz, hogy ennek eleget tudjon tenni, erős, egységes államra van szük-

²⁸ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 390.

²⁹ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 389.

³⁰ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 132.

³¹ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 61.

³² EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 132.

³³ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 131.

³⁴ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 61.

³⁵ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 505–506.

ség³⁶. Az állam akkor felel meg e feladatnak, ha a központosítás elvét követi, mely alatt Eötvös az államhatalom bizonyos határokon belüli egységét és korlátlanágát érti.³⁷

Az egyén szabadságának az államhatalom meghatározott határokon túli terjeszkedésével szemben mindig szüksége van biztosítékra – függetlenül az állam berendezkedésének módjától, legyen szó tehát akármilyen államformáról. Az egyéni szabadság biztosítéka abban keresendő, hogy az állam hatalmát kizárólag az állam, azaz a közösség érdekében fogják használni, azaz hatalmát arra a körre korlátozzák, amelyben feladata ellátásához szükséges eszközökkel szabadon rendelkezhet. Az államot fenyegető veszélyek ellen a legjobb védelem az önálló közösségek létrehozása, az önkormányzás elvének ésszerű alkalmazása.³⁸ És hogy központosítás és önkormányzás egymás ellen ható elvei, a két szféra határai össze ne ütközzenek, szükség van egy koordináló szervre, amely garantálja a köztük lévő egészséges egyensúlyt.³⁹

5. Véggkövetkeztetés

Eötvös ezeket az elvi megfontolásokat kínálja a szabad nemzetekből összekovácsolódott államszövetségek felállítására is, melyek alapján a következő következtetéseket lehet levonni: A cél egy államszövetség tekintetében is magának a közösségi tagok, azaz a tagállamok szabadságának és kölcsönös együttműködésének biztosítása. Ennek legstabilabb keretét egy a nemzetek által létrehozott államszövetség képes megadni, hiszen – Eötvös gondolati logikájára támaszkodva – bátran mondhatjuk, hogy a tagállami szabadság leghatékonyabb védelme ezen keresztül érhető el a legjobban.

Ahogy egy állam esetében az egyéni szabadság biztosítása érdekében szükség van a magánszféra és az állami hatáskör elhatárolására, úgy az államszövetség szintjén is fontos a közösségi és tagállami hatáskörök pontos definiálása. Az államszövetség védelmi szerepét akkor tölti be a legjobban, ha rendelkezhet e védelmi cél eszközeként bizonyos hatáskörökkel. Ennek érdekében meghatározott mértékű centralizációnak kell érvényesülnie. A központi hatalomnak ilyen értelemben egységesnek és adott esetekben mindenre kiterjedőnek, azaz korlátlanoknak kell lennie. A tagállamok szabadsága ezzel szemben azáltal garantálható, hogy a központi hatalom saját hatáskörének gyakorlásakor olyan eszközöket választ, amelyeket kizárólag a tagállamok érdekében alkalmaz. Mindezzel párhuzamosan érvényesülnie kell az egyes nemzetek önrendelkezésének, mely a lokális önkormányzatiság eszközére támaszkodva teljesítheti ki legjobban szabadságát. Ahhoz, hogy e két eszközrendszer – mely azonos célra rendeltetett – államszövetségi szinten is összhangba kerüljön, szükség van egy koordináló szerv felállítására. Eötvös állammal kapcsolatos teóriáját a centralizáció és decentralizáció kérdésében így módon alapelveként alkalmazhatjuk az egyes államok szövetségbe történő tömörülésére is, függetlenül attól, hogy e tömörülésnek milyen irányítási keretet szabunk meg. Eötvös gondolatai túlmutatnak saját korán, melyben Európa nemzetei még csak önrendelkezésükért vívták szabadságharcukat, és távol állt még az az idő, amikor majd felismerik egy tartós szövetség létrehozásának szükségességét. Az integráció fontosságának eszméje azonban éppen a 19. században erősödik fel, talán előre óvva azoktól a tragikus történésektől, amelyek a 20. század világháborús eseménysorozatával utólag beigazolódtak.

³⁶ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 574.

³⁷ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 575.

³⁸ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 354.

³⁹ EÖTVÖS: Uralkodó eszmék II. ..., 577.